

Наш великий сусіда: портрет без прикрас

Без подолання власних постколоніальних синдромів
Україна ніколи не зможе вибудувати
ефективні й рівноправні відносини з Росією

Віктор СТРИЖ

Парламентські та президентські вибори, проведені в Російській Федерації за останні півроку, на думку багатьох аналітиків, завершили конституювання чинного політичного режиму в цій країні. Режиму, який політична наука називає суперпрезидентською республікою (superpresidency, superpresidentialism), а його творці та ідеологи – «суверенною демократією». Якщо абстрагуватися від деяких суто

російських рис такого правління, це означає, що в державі поділ влад лише декларується, його дотримуються тільки зовнішнім чином, а насправді влада зосереджена переважно в президента та підконтрольних йому адміністративних інституцій. Скажімо, американський політолог Стівен Фіш наголошує, що в Росії має місце «роздута і надпотужна виконавча влада, не врівноважена ані законодавчою, ані судовою і не підзвітна їм», і саме це «підірвало легітимність пострадянського режиму і, можливо, навіть

самої демократії; зупинило розвиток недержавних політичних організацій; перешкодило формуванню ефективної під оглядом інтересів її громадян держави; заварило появи відповідального уряду».

НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ «СУВЕРЕННІЙ ДЕМОКРАТІЇ»

Певна річ, після травня 2008 року монархічне правління в Росії може на якийсь час перетворитися на своєрідний дуумвірат президента і прем'єра, але це не змінить характеру владних

відносин; тим більше, що до питомих рис суперпрезидентської республіки науковці включають фактичне призначення нового президента рішенням попереднього, з наступним формальним затвердженням цього рішення на виборах і продовженням перебування попереднього глави держави серед вузького кола осіб, які ухвалюють найважливіші рішення.

Водночас така форма правління не означає диктатури чи іншої суто насильницької організації влади. Йдеться про таку систему політично-правових відносин, яка, з одного боку, закріплює монополне становище певної державно-бюрократичної корпорації, а з другого – відповідає запитам переважної частини соціально активного населення, забезпечуючи певний рівень порядку, стабільності, добробуту і достатній для цього населення обсяг культурно-інформаційних свобод. Інакше кажучи, чинний тип політичного режиму може існувати в РФ тривалий час, а тому потребує поглибленого вивчення науковцями і розуміння практичними політиками.

25 лютого цього року, напередодні президентських виборів у Росії, британська телерадіомовна корпорація BBC оприлюднила результати соціологічного опитування, згідно з якими 64% росіян вважають, що під орудою Володимира Путіна в Росії поліпшився стан із демократією та правами людини, і тільки 12% зауважили, що мали місце зворотні процеси. Наступного дня впливова правозахисна організація Amnesty International опублікувала доповідь «Російська Федерація: утиснення свободи висловлення думок», де зазначалося: останніми роками в РФ влада планомірно й методично урізає простір, у якому здійснюють свою діяльність правозахисники, незалежні громадські організації та засоби масової інформації, а також обмежує їхнє право на публічну критику.

Видається, розбіжності між цими двома дослідженнями полягають передусім у тому, що переважна більшість росіян під поняттями «права людини» і «демократія» має на увазі щось відмінне від того, як ці засадничі підвалини

сучасного світу розуміє не лише міжнародна правозахисна спільнота, а й населення розвинених країн (у згаданому опитуванні, проведеному на замовлення BBC компанією Globescan, 58% мешканців країн G-7 негативно оцінили ситуацію з демократією і правами людини в Росії за часів президентства Путіна). Відповідно, і головний вектор руху цієї країни має інший напрям, ніж у європейських і більшості азійських та американських держав: напрям посилення ролі держави в соціальному й економічному житті, всевладдя бюрократичних структур, зведення до мінімуму громадянського суспільства, підконтрольності й сервільності ЗМІ, постійного зростання патерналістських очікувань населення тощо.

Додамо до цього прагнення «відновлення втраченої величі» Російської держави, продовження її «історичної місії» як центру якоїсь особливої цивілізації, докорінно відмінної від європейської. Ба більше: «суверенна демократія» – офіційна ідеологічна доктрина Російської Федерації – полягає, зокрема, у тому, що європейські принципи соціального життя можуть виявитися шкідливими для російської людини. Відтак те, що Amnesty International відзначає як небезпечні процеси (подальші обмеження на свободу зібрань, силові розгони демонстрацій опозиції, закриття незалежних ЗМІ та переслідування журналістів), для

Імперія – це велика держава, що виникла шляхом включення до свого складу територій інших держав, колоніальних володінь й утримувала їх під жорсткою централізованою владою.

більшості самих росіян є цілком нормальним виявом «справжньої демократії». Сьогодні влада та переважна частина населення РФ демонструють єдність навіть більшу, аніж за останнього десятиліття існування СРСР.

СУЧАСНА РОСІЯ: ЖИТТЯ ЗА ПАВЛОВИМ ЧИ ЗА ФРОММОМ?

1932 року російський фізіолог, академік та Нобелівський лауреат Іван Павлов так визначив причини популярності тоталітарних ідей у Росії та відданості

більшості росіян деспотичній владі: «Мушу висловити свій сумний погляд на російську людину – вона має таку слабку мозкову систему, що не здатна сприймати дійсність як таку. Для неї існують тільки слова. Її умовні рефлексії координовані не з діями, а зі словами».

Залишмо для фахівців дискусію, чи мав рацію визначний учений. Принаймні, його позиція, висловлена за умов сталінського тоталітарного режиму, заслуговує на увагу. Проте, видається, більший евристичний потенціал має сформульована в ті самі роки концепція західного філософа Еріха Фромма, висловлена ним у книзі «Втеча від свободи». За Фроммом, певні суспільні обставини, несприятливі для людської самореалізації та щастя, пов'язані з розпадом попереднього типу суспільних зв'язків і виникненням невпевненості в собі ізольованого індивіда, стимулюють виникнення масового невротичного за своєю суттю стану, коли виникає спокуса відмови від свободи на користь подолання самотності й здобуття гарантій бодай мінімального добробуту. При цьому впевненість у собі, внутрішню силу індивід здобуває не за рахунок мобілізації ресурсів власного «Я» і дружніх стосунків з іншими індивідами, а завдяки підкоренню знеособленим механізмам автократичної влади. Ця зовнішня сила стає таким собі «чарівним помічником» людини, яка добровільно підпорядковує себе зовнішньому авторитетові – партії, державі, вождю, «закону і порядку» як самоцінності.

У Росії кінця 1990-х «утеча від свободи» виявилася через певні обставини долею десятків мільйонів людей. Згадаймо: падіння комунізму і проголошення демократії з ентузіазмом сприйняла більшість загалу, та настрої відчутно змінилися внаслідок кричущої незугарності ринкових (точніше, квазіринкових) реформ, що у своїй основі мали перехід виробничих, сировинних і торговельних потужностей із корпоративно-бюрократичної до кланово-олігархічної власності, а для основної маси населення звелися до різкого зuboжіння й втрати трудових мотивацій. Відтак швидко відродилися антидемократичні настрої, потяг до «сильної

руки», до неосталіністських методів управління, до зрівняльної соціальної справедливості. Дефолт 1998 року став тяжким ударом по середньому класу й відвернув його настанови від цінностей свободи на користь пошуку «закону і порядку» за будь-яку ціну.

На цьому тлі і з'явився Володимир Путін як «чарівний помічник» кожної людини, «борець проти олігархів» і «відроджувач величі Росії у світі». Згадане на початку статті соціологічне опитування засвідчує: 77% респондентів вважає, що під орудою Путіна в Росії зросла якість життя, і тільки 8% так не вважає. І це не дивно в ситуації, коли РФ за рахунок кількарічного за останні вісім років підвищення на світовому ринку цін на енергоносії може акумулювати сотні мільярдів доларів, здобутих від експорту нафти й газу, у різноманітних фондах і закуповувати за кордоном потрібні споживчі товари та промислове устаткування.

Навряд чи щось істотно зміниться в цьому плані після травня 2008 року. І не тому, що новий президент Дмитро Медведев є висуванцем Путіна, а тому, що відсутня критична маса суспільної енергії, необхідної для реальних змін. На додачу до цього в російському інтелектуальному середовищі домінує

суміш примітивізованого марксизму з великодержавними настановами, а нечисленні ліберальні публіцисти всі надії покладають на особисті чесноти нового президента та «реформи згори». Тим більше, що такі реформи можуть бути проведені з мінімальними затратами ресурсів і надати певний поштовх модернізації країни, не змінюючи сутності чинного в ній політичного режиму.

А якщо в російській владі щось не вийде і народ почне висловлювати невдоволення, Кремль завжди має можливість каналізувати це невдоволення в бік України, Грузії, країн Балтії, Молдови – всіх непокірних колишніх союзних республік.

МЕТРОПОЛІЯ БЕЗ КОЛИШНІХ КОЛОНІЙ

Матриця відносин у системі «Росія – Україна» чи «Росія – Грузія» закладена в радянські часи, коли йшлося не тільки про тоталітарний лад тієї чи іншої міри жорстокості, що панував на всій території СРСР, а й про колоніальний статус УРСР чи ГРСР у межах Союзу. Згадаймо: переважна більшість серйозних радянських Заходу (зокрема, і з числа поліемігрантів з Радянського Союзу) ніколи не ставила під сумнів імперську природу радянської держави. З особливою силою імперський характер

Радянського Союзу виявив себе у повоєнний час, коли ідеологія «пролетарського інтернаціоналізму» відійшла на другий план перед концепцією «великої Росії», «старшої сестри» інших народів.

За визначенням політологів, імперія – це велика держава, що виникла шляхом включення до свого складу територій інших держав, колоніальних володінь й утримувала їх під жорсткою централізованою владою. СРСР цілком підпадав під таке визначення. Пригадаймо процес його утворення та розширення. Лише з 1939 по 1945 роки СРСР приєднав території та держави з населенням понад 25 млн. При цьому він був не так національно-етнічною імперією, як базованою на певній ідеології імперією ідеократичною. На відміну від імперій першого типу (Британська, Іспанська, Китайська, Російська до 1917 року тощо), «ідеократична імперія» приховує етнічне домінування тим, що задає певні «вищі цілі», начебто спільні для всіх націй та етносів, об'єднаних в імперську державу. У випадку СРСР ішлося про «побудову світового комунізму».

Імперія складається з метрополії, провінцій, колоній і протекторатів. Так звані «національні республіки» в складі СРСР об'єктивно посідали становище колоній. Навіть вироблена за

радянських часів розшифровка поняття «колонія» цілкомито характеризує ситуацію, у якій опинилася Українська РСР у межах Союзу. Отже, «колонія – це країна чи територія, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії), позбавлена політичної та економічної самостійності й керована на основі спеціального режиму» («Советский энциклопедический словарь»). Колонії та метрополії можуть бути етнічно переважно різномірні чи навіть однорідні (приклади останніх: колонії у Північній Америці, на основі яких утворилися США, Австралія, заселені вихідцями з Піренейс латиноамериканські країни, що були іспанськими колоніями, та ін.) – це суті справи не змінює.

Чи не найкраще особливості «спеціального режиму управління» Україною було сформульовано у відомому афоризмі, приписуваному турецькому поету Назимові Хікмету: «Коли в Москві стрижуть нігті, у Києві рубають пальці».

Неоімперська психологія, закорінена в масовій свідомості росіян, одним із головних своїх наслідків має постійне зростання ксенофобії в цій країні, попри позірну боротьбу влади з цим явищем. Внутрішня ксенофобія має наслідком ледь не щоденні повідомлення про напади в РФ на осіб «неслов'янської зовнішності» і вбивства «нацменів». Зовнішні вектори неоімперської ксенофобії спрямовані проти країн Заходу, передусім – США, Польщі, Британії, а також проти тих колишніх союзних республік, які демонструють політичну самостійність і не роблять реверансів у бік Москви. Така небезпечна для самої РФ єдність влади і значної частини населення на ґрунті шовінізму зумовлена реальною історією Російсько/Радянської імперії.

УКРАЇНЬСЬКА КОНСОЛІДАЦІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ВЗАЄМИН З РФ

Відтак спадщина радянського періоду об'єктивно є тим тягарем, що лежить на українсько-російських стосунках. Проте з 1991 року ситуація суттєво змінилася. За роки незалежності з уламка імперії, яким тоді була Україна, постала держава з цілісною економічною сис-

темою, власними законодавством та системою управління, своєю політичною і бізнесовою елітою тощо. Безумовно, змінилась і Росія, хоча в ній останніми роками штучно реанімуються й підживлюються радянська міфологія та ностальгія за імперським минулим. Ба більше: впливові російські кола намагаються заперечити право українців оцінювати власне минуле і проектувати майбутнє, виходячи з українських національних інтересів.

За цих обставин видається проблематичною побудова системи відносин

влади, або демонстративно лояльні до неї. Отож Україні як державі й як суспільству об'єктивно доводиться мати справу з одним центром прийняття рішень, тоді як у самій Україні таких центрів декілька, у тому числі й на рівні державної влади. Це послаблює українську позицію у відносинах із Росією, оскільки Кремль уміло використовує у своїх цілях розбіжності між главою Української держави і урядом, між парламентською більшістю й опозицією, між бізнесовими кланами та регіональними елітами України.

Така гра на суперечностях в українській політичній та економічній еліті була б не такою ефективною, якби не підтримувалася прямим впливом на суспільство за допомогою численних зареєстрованих в Україні та номінально незалежних ЗМІ, реальними власниками яких є інтегровані з російською владою олігархи. Формування національного інформаційного простору – це те, у чому успіхи України за роки незалежності, мабуть, найменші. А тим часом поняття «інформаційний імперіалізм» уживається у світовій

політичній науці вже давно й описує методи, що їх колишня метрополія може використовувати задля втримання впливу на свою колишню колонію. У цій ситуації Україна має кілька варіантів побудови відносин із Росією. Їх детальне описання та опрацювання – це інша тема, а тут варто зазначити, що головна альтернатива доволі проста. Або йдеться про прийняття Україною правил гри, що їх задає Кремль (а відтак про більш чи менш вдале маневрування на полі, обмеженому цими правилами, за прикладом офіційної Білорусі). Або ж йдеться про подолання власних постколоніальних синдромів, консолідацію суспільства, досягнення консенсусу щодо принципових питань розвитку всередині еліти та вироблення спільного проекту майбутнього для всієї України. Саме з таких позицій можна будувати достатньо ефективні відносини з Росією; в іншому разі доведеться знову розв'язувати давно вже начебто розв'язані проблеми, і далі «поглиблюючи стратегічне партнерство».

між Україною і Росією за тими взірцями, що існують у світі, коли йдеться про відносини колишніх колоній і метрополій (Велика Британія й Ірландія, Франція й Алжир, Португалія й Ангола). Не в останню чергу тому, що між згаданими країнами відносини розвиваються в кількох порівняно незалежних площинах: політичній (органи влади та опозиція), економічній (бізнес-проекти і міждержавна співпраця), громадській (структури громадянського суспільства), культурно-інформаційній тощо. Тому навіть у разі ускладнень у стосунках між чинними владами залишається можливість співпраці між двома країнами в інших площинах і підтримання певного рівня відносин.